

К. О. ОНИЩЕНКО

КЛАСИФІКАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ АВТОНОМІЙ

Рассматривается теоретическая основа территориальной автономии, анализируются особенности ее разновидностей и конкретные случаи применения.

The theoretic background of territorial autonomy is investigated as well as the peculiarities of its types and examples of its realization.

Поняття автономії, яке розглядатиметься у цій статті, в науковому сенсі надзвичайно широке. Термін «автономія» має грецьке походження та перекладається як «autos» – «сам» і «nomos» – «закон, правління». Єдиного тлумачення автономії немає. В широкому політико-правовому розумінні автономія означає надання частині держави, що відрізняється певними географічними, національними,

© ОНИЩЕНКО Катерина Олександрівна – аспірантка Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України

етнічними або іншими особливостями, певної форми самостійності у вирішення місцевих питань. У більшості випадків автономіями називають політико-територіальні одиниці в межах держави, створені з урахуванням національного складу, культури, історичних особливостей. За твердженням західного дослідника Р.Бернхардта, автономія у більшості випадків пов'язана з самовизначенням та самозбереженням меншинних етносів. Згідно з принципами міжнародного права, населенню певного регіону, що становить частину держави, але відрізняється за певними критеріями від більшості населення, надається право здійснювати самоврядування в окремих питаннях¹.

Інститут автономії відіграє важливу роль у державному устрої багатьох країн, адже саме з ним пов'язують розв'язання проблем адміністративно-територіального устрою, врегулювання міжетнічних протиріч, розвитку регіонів і оптимізації системи місцевого самоврядування. На пострадянському просторі домінує національний або етнічний принцип формування автономних одиниць, тому інститут автономії розглядається переважно як форма консенсусу між титульним етносом та меншинами. У західних студіях автономія трактується не лише через призму самовизначення меншинних етносів. Там інститут автономії більше розглядається як важливий засіб децентралізації, демократизації, як одиниця адміністративно-територіального розподілу, яка ефективніше вирішує питання економічного, соціального і культурного розвитку місцевих громад, користуючись самостійністю в багатьох сферах діяльності.

Автономія як форма врегулювання міжетнічних відносин є похідною від вищезгаданих переваг, адже на першому місці цього інституту – децентралізація та право місцевих громад самостійно визначати та вирішувати питання місцевого значення. Наприклад, в Європі за автономними утвореннями визнається майбутнє, тому що вони найбільш ефективно сприяють розвитку регіонів і водночас забезпечують національну згоду в країні. При цьому там територіальний підхід домінує над національним при створенні автономних одиниць². Інституту автономії приділяється значне місце в Конституціях і спеціальних законах.

Вада домінування етнічного підходу до формування автономій очевидна. По-перше, надання автономії одній меншині, неминуче потягне за собою претензії інших меншин. В такому випадку виникає загроза дезінтеграції держави. Тим більше, якщо автономія є територіальною, вона неминуче призводить до появи нових меншин на своїй території. Таким чином, по-друге, одразу постає питання дискримінації членів титульного етносу, що автоматично опиняється в меншості в автономному регіоні. Він стає меншиною в меншині.

По-третє, автономія може ізолюватися від держави і проводити політику, що суперечить національній політиці. У свою чергу, передаючи значну частину своїх повноважень на рівень автономії, держава може відчувати меншу відповідальність за розвиток автономної території. Таким чином автономія може перебувати на іншому рівні соціально-економічного розвитку, ніж держава, до складу якої вона входить. З часом цей фактор може призвести до поширення іредентистських сепаратних настроїв, якщо ситуація в автономії гірша, ніж в інших регіонах держави.

Однак повністю заперечувати переваги формування автономії за національним принципом не варто. Автономія – є чудовим механізмом запобігання конфліктів у гетерогенних державах. Вона дозволяє забезпечувати права етнічних, корінних груп в тих сферах, які особливо не зачіпають інтереси держа-

ви. Тому цей інститут є в цілому непоганим механізмом розрядки міжетнічної напруги. Створення автономії – самоврядного внутрішньодержавного регіонального утворення як механізму вирішення потенційного міжетнічного конфлікту є теоретичною і дуже часто практичною альтернативою для обох протидіючих сторін. Автономія означає запровадження етнотериторіального контролю, пов'язаного з етнічністю. Найчастіше вона виникає там, де регіон є батьківщиною для етнічної групи, яка складає переважну більшість населення у ньому і сприймає цей регіон як свій. У багатонаціональних державах зустрічаються політично, соціально, економічно та культурно розвинені етносуб'єкти, що мають достатньо внутрішніх ресурсів, щоб взяти на себе частину повноважень держави щодо забезпечення своїх національних, культурних, освітніх і інших інтересів на адміністративним чином відмежованій території, або й без неї у випадку екстериторіальної автономії.

Для більш глибокого розуміння інституту автономії в політико-правовому сенсі, потрібно провести розмежування її видів. Автономії поділяють на територіальні та екстериторіальні. Територіальна автономія, інколи її називають регіональною, формуються здебільшого за національно-територіальною або етно-територіальною ознакою, тобто у випадку компактного проживання національних меншин на певній території. Однак етно-територіальний принцип у випадку створення територіальної автономії не є обов'язковим. На автономію можуть претендувати не лише етнічні групи. Це можуть бути інші групи, які відрізняються певними особливостями від решти населення, наприклад, культурними, історичними. Але трапляється й так, що територіальна автономія не має жодного відношення до етнічного складу, культурних або історичних особливостей населення території. В окремих країнах, на зразок Японії, територіальна автономії під назвою адміністративної територіальної автономії є різновидом місцевого самоврядування, децентралізованого управління. В цьому випадку територіальна автономія фіксує особливості адміністративно-територіального поділу, за якого держава вважає доцільним надати великим або важливим з якихось причин територіальним одиницям деяку самостійність у рішенні місцевих справ³. Навряд чи цей різновид адміністративного поділу потрапив би до категорії автономій, якби вони не були закріплені внутрішнім законодавством країн як адміністративно-територіальні автономії.

Територіальна автономія може бути результатом процесу регіоналізації, який зараз дуже поширений у світі. В такому випадку територіальна автономія є проявом децентралізації функцій повноважень як виконавчої, так і законодавчої влади. Політичною основою регіоналізації в Європі стала Декларація щодо регіоналізму в Європі, прийнята 1996 року в м. Базелі. Фактично у цьому документі регіон наділяється всіма атрибутами територіальної автономії в сучасному розумінні. Ст.1 Декларації стверджує, що «регіон – це територіальне утворення, сформоване в законодавчому порядку на рівні, що є безпосередньо нижчим після загальнодержавного, та наділене політичним самоврядуванням». Таким чином Європа оголосила курс на децентралізацію, регіоналізацію та побудову Європи регіонів. Регіони, визначені цим політичним документом, фактично і є територіальними автономіями. Але поки що таких прикладів небагато. В ЄС державами регіонів або державами територіальних автономій можна назвати лише Іспанію та Італію, які в юридичній літературі фігурують як регіональні держави, оскільки вони повністю поділені на територіальні утворення.

Територіальні автономії можуть утворюватися внаслідок певних історичних подій або традицій. Як правило на історичний фактор ще й накладаються певні економічні особливості. За таких обставин історія розвитку та фактичний стан окремих територій не дозволяють застосувати до них загальні правила місцевого самоврядування. Прикладом історичної автономії є Автономна республіка Крим, яка детально розглядатиметься в дисертації. Надання їй особливого правового статусу було потрібне для того, щоб уникнути несприятливих політичних наслідків після утворення незалежної України. Здобуття автономного статусу Кримом фактично дозволило запобігти його виходу зі складу України за сприяння Російської Федерації.

В таких випадках держава змушена погоджуватися з вимогами про надання автономії, розширення прав та свобод особливих територій. Найчастіше вона йде на такий компроміс, щоб запобігти їх відокремленню, особливо якщо в цьому зацікавлені сусідні держави, а також етнополітичним та міжетнічним конфліктам на своїй території⁴. Територіальні автономії здебільшого створюються в унітарних державах, де вони слугують механізмом для наділення територіальних одиниць самостійністю в питанні місцевого управління. За федеративного устрою потреби в застосуванні інституту територіальної автономії немає. Структура федерації передбачає наявність окремих автономних суб'єктів. Але з цього правила трапляються винятки. В федеративній державі права автономії можуть бути закріплені за територіями, що не мають статусу суб'єкта федерації, та знаходяться під прямою юрисдикцією союзної держави.

За обсягом повноважень територіальні автономії поділяються на політичні та адміністративні. Політичні автономії мають певні ознаки державності. Цей вид автономії передбачає можливість видання власних законів, а й іноді конституцій, наявність власних законодавчих та виконавчих органів, що мають більш широкі повноваження, ніж органи адміністративно-територіальних одиниць. Безумовно, законодавча функція органів влади автономії обмежується переліком питань місцевого відання. Закони місцевого парламенту не повинні суперечити інтересам держави.

Адміністративна автономія не має право видавати місцеві закони: її представницькі органи видають нормативні акти в межах її повноважень. Однак у порівнянні зі звичайними адміністративними одиницями, що теж видають нормативні акти місцевого значення, адміністративна автономія має деякі додаткові права. Адміністративній автономії не притаманні ознаки державності, однак враховуються національні особливості (викладання, видання газет, судочинство національною мовою, врахування місцевих або релігійних звичаїв у правовій сфері і т.п.).

Адміністративно-територіальна автономія – один із способів децентралізації влади в унітарній державі. Статус суб'єктів адміністративно-територіальної автономії вищий, ніж у звичайних адміністративно-територіальних одиниць, але нижчий за статус суб'єктів політичної автономії (національно-територіальної, національно-державної) чи суб'єктів федерації. Адміністративно-територіальна автономія має систему органів законодавчої та виконавчої влади, що формуються самостійно, а також повноваження приймати нормативні акти з питань, коло яких окреслено центром. Органи суб'єкта адміністративно-територіальної автономії здійснюють свою діяльність під наглядом центральних органів влади, які, як правило, призначають для цього своїх представників (наприклад, губернаторів).

Регіональні підзаконні акти можуть бути скасовані центральними органами, якщо вони не відповідають загальнодержавними інтересами⁵.

Окремі вітчизняні дослідники схильні поділяти територіальні або регіональні автономії не на політичні та адміністративні, а на адміністративно-територіальні, національно-територіальні та національно-державні автономії. В цій класифікації різновид адміністративно-територіальної автономії вже охарактеризовано. Наступною за ієрархією самостійності йде національно-територіальна автономія. Вона означає надання певній частині (частинам) унітарної держави, населеної здебільшого представниками певної меншини, самостійності у вирішенні питань внутрішнього життя. Статус суб'єктів національно-територіальної автономії вищий, ніж статус суб'єктів адміністративно-територіальної автономії, і нижчий за статус суб'єктів національно-державної автономії. На відміну від регіональної автономії, національно-територіальна автономія поширюється не тільки на адміністративну, а й на культурно-мовну сферу. Тобто національно-територіальна автономія передбачає більше самостійності, ніж адміністративно-територіальна, оскільки причиною її формування є не лише територіальний чинник, а й національний або етнічний. На території національно-територіальної автономії, поряд із загальнодержавною, офіційно використовується мова національної меншини. Формування, функціонування органів влади автономії, прийняття ними рішень подібне до схеми адміністративно-територіальної автономії. Національно-територіальна автономія, на відміну від адміністративно-територіальної є відповіддю на запит етносуб'єкта, що компактно проживає на певній території на відносну самостійність⁶.

Національно-державна автономія надає окремим частинам унітарної держави, які населені здебільшого представниками національних меншин, ще більшу широкую самостійність і певні атрибути державності, такі, як: власна система державної влади, що формується незалежно від центру; власні конституційні акти; власна, встановлена центром, законодавча компетенція; власна офіційна мова; громадянство. Національно-державна автономія займає найвищий щабель в ієрархії політичних автономій. Обсяг повноважень суб'єкта національно-державної автономії не менший, ніж обсяг повноважень суб'єкта федерації⁷.

Втім, цей поділ територіальних автономій є дуже умовним. На практиці частіше зустрічаються змішані види, ніж чисті. Кожна територіальна автономія є відповіддю на потреби певної території та спільноти, яка на ній проживає, тому законодавчий статус територіальних автономій в світі різноманітний і поділ повноважень між центром та автономією дуже специфічний для кожної держави. Саме тому досі не напрацьовано єдиної погодженої класифікації територіальних автономій.

Національне законодавство, яке визначає повноваження автономій також дуже різниться. Здебільшого права автономії зафіксовані в конституції або інших основоположних законах держави. Дуже часто закон установлює тільки механізм набуття автономії. Прикладом такого законодавчого акту може слугувати Закон РФ «Про національно-культурну автономію», що визначає чіткі «Порядок підстави, реєстрації, реорганізації і (або) ліквідації національно-культурної автономії». (ст.6) Однак в цьому випадку мова йде не про територіальну, а про національно-культурну автономію.

Отже, автономія створюється або з застосуванням чинних положень Конституції держави, якщо вони передбачають порядок набуття автономії, або шляхом

прийняття конкретного закону. Як правило, в ньому мова йде про конкретну національну меншину або меншини, тобто видається спеціальний акт. Взагалі визначення суб'єкта автономії є проблемою напрацювання законодавства автономії. У деяких випадках у законі взагалі відсутнє визначення суб'єкта автономії. Якщо закон спрямований на формування автономії конкретної меншини або корінного народу, законодавці іноді обмежуються лише вказівкою суб'єкта автономії. В законодавчих актах інших країн зустрічається перелік меншин, які можуть претендувати на передбачений законодавством держави вид автономії.

Інколи на автономію можуть претендувати всі меншини, без винятку. Загальне визначення «національної меншини» подібне у переважній більшості держав. Це відмінність меншини від титульного етносу – національна або етнічна приналежність, мова, релігія, культура, традиції; бажання зберегти свою національну приналежність і її атрибути, ідентифікація з меншиною. Добровільність належності до меншини підкреслюється практично всіма законодавчими актами. Але не у всіх випадках бажання особистості є єдиним критерієм належності до меншини як спільноти, що може претендувати на передбачені законодавством країни автономії. Серед інших умов можна назвати місце проживання, володіння мовою, національну приналежність предків або наявність громадянства країни проживання. Інколи законодавець свідомо встановлює обмеження, які не дають представникам меншинного етносу скористатися перевагами екстериторіальної або територіальної автономії.

Законодавчі органи держави можуть видавати правові акти, спеціально присвячені правовому регулюванню статусу тієї чи іншої автономної території. Але трапляються і винятки. Автономія може сама розробити свій статут, в якому будуть зафіксовані права та повноваження самоврядної території. Як правило, така територіальна автономія досить потужна і фактично диктує свої умови гри державі, яка змушена погоджуватися заради збереження непорушності кордонів або спокою в державі. В будь-якому випадку набуття в односторонньому порядку автономного статусу не буде легітимним. Його має визнати та затвердити центр. Можливість самостійно розробляти власний статут зміцнює правове становище автономії і межі її самостійності у відносинах з державою, яка визначається автономією. Але оскільки вона не має елементів державності, зокрема установчої влади, статут про автономію, а також внесені в нього зміни мають бути затверджені державним законодавчим органом.

За наявності статуту, розробленого автономною одиницею, державі набагато складніше обмежити її права. Вона наражається не лише на громадський протест, а й юридичні перешкоди. Адже зміна статусу автономії має бути визнана самою автономією. Засновуючи автономію, визнаючи її права, держава обмежує межі застосування своєї влади. Це зовсім не означає, що на автономній території з'являється державність. Автономія є формою організації управління в державі, делегування повноважень місцевим громадам, залежно від етнічних або якихось інших особливостей. Її жодним чином не слід ототожнювати з різновидом державності. Досить часто автономія може бути перехідним етапом між належністю території до складу держави та унезалежненням – формуванням власної державності. У першу чергу це стосується етнотериторіальних автономій, тобто автономій, утворених за етнічним фактор з домінуванням відмінного від титульного етносу.

Для запобігання територіальних загроз для держави з боку автономії важливо законодавчим шляхом передбачити розподіл повноважень щодо внесення змін до

статуту автономії. Це дозволяє уникнути подальшого розвитку подій, небажаних для однієї зі сторін – автономії або центру, як убик централізації, так і убик дезінтеграції. Окремі територіальні автономії передбачають можливість еволюції їх статусу. Прикладом може слугувати автономія Аландських островів в Фінляндії. Процедура зміни статусу автономії виписана в законодавстві. Українська ж адміністративно-територіальна автономія не належить до розвинених систем територіальної автономії. Згідно зі ст.134 Конституції Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання. Підвищення або пониження її статусу можливе лише шляхом внесення змін до Конституції, адже автономія має право приймати лише підзаконні акти, що не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції, законів України (ст.135)⁸.

Ініціювати внесення змін до Конституції автономія не може. Фактично є лише один шлях до розширення повноважень автономії, передбачений Конституцією. Це останнє положення ст.138 Конституції, згідно з яким законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані інші повноваження, окрім передбачених Конституцією. Але вони не повинні суперечити Основному Закону. Отже, аналіз законодавчої бази України доводить, що еволюція територіальної автономної одиниці України, АРК, практично не передбачена. На рівні Конституції, коло повноважень АРК зафіксовано досить жорстко. На практиці Крим намагався передбачити набагато більше повноважень у своїй Конституції та підзаконних актах. Тобто підвищити статус автономії за допомогою власних підзаконних актів. Всі ці спроби були зупинені органами центральної влади. Конституційного, законодавчого шляху розвитку автономії убик підвищення самостійності чинною законодавчою базою не передбачено.

Навпаки, нині спостерігається тенденція до централізації повноважень в руках Києва та спроби контролювати автономію внаслідок реальних загроз державності та територіальній цілісності з боку автономії та Російської Федерації, яка її підтримує. Згідно зі ст. 132 територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій. А у випадку з АРК центральна влада вважає, що еволюція автономії у бік більшої самостійності порушує вищезгадані принципи територіального устрою України.

В будь-якому випадку взаємовідносини між центром та автономією, зазвичай, розвиваються суперечливо. В багатьох випадках в автономіях відбувається посилення центральної влади, в інших послаблення. Інколи ці дві взаємовиключні тенденції можуть спостерігатися в різних сферах. В політико-правовій царині може спостерігатися посилення впливу центру, а в мовно-культурній навпаки послаблення. В будь-якому випадку контроль автономії з боку центру є визначальним. Розширення повноважень автономії не може потягнути за собою формування атрибутів державності. Наприклад, автономія не може мати свого громадянства. Особи, що проживають на території автономії, не є її громадянами, вони юридично пов'язані з автономією тільки місцем проживання. Змінюючи його, особа припиняє правовідносини з територією незалежно від національності, мови або інших критеріїв. Разом з тим проживання в межах автономії може істотно позна-

чатися на правовому становищі особи. Наприклад, національно-територіальна автономія дозволяє представникам корінних етносів у більшому обсязі користуватися культурними правами, рідною мовою, дотримуватися правових звичаїв.

Також автономія не може мати вищих державних органів влади. Відповідно до повноважень і компетенції, які отримує автономія від центру, вона створює органи для управління справами на підвідомчій їй території. Якщо коло переданих повноважень досить широке, інституціональна структура автономії може відповідати державній, зі своїми законодавчими, виконавчими і судовими органами. Але коло їх повноважень не може дорівнювати колу повноважень вищих органів державної влади. Органи влади автономії можна класифікувати як органи місцевого управління, незалежно від того, призначаються вони або обираються населенням. При цьому вони можуть мати гучні назви – іменуватися парламентами, урядами. Але це не змінює порядку речей – в останній інстанції вони завжди підвідомчі вищим органам влади держави. Скажімо, Автономна республіка Крим має свою Верховну Раду, свій Кабінет міністрів, але вони мають право видавати лише нормативно-правові акти, підзаконні Конституції та законам України. І їх акти можуть бути скасовані, а вищі органи влади автономії переобрані. У вищого державного органа немає адміністративної інстанції, якому він підпорядкований. Навпаки, йому підкоряються органи нижчого підпорядкування, включаючи органи влади автономій.

Інколи нормативно-правові акти можуть мати назву законів. Але це не більше ніж юридична казуїстика для того, щоб створити ілюзію максимально широкої автономії. Дія цих законів завжди поширюється лише на обмежене коло питань, віднесених до відання автономії. Органи влади приймають рішення щодо автономії, в тому числі щодо звуження її повноважень у більшості випадків самостійно, безвідносно до позиції її органів влади. Однак, існування механізму, що дозволяє враховувати точку зору автономії під час прийняття рішень, що стосуються інтересів автономії, як на національному, так і на міжнародному рівнях, є прогресивною рисою, що присутня у найбільш розвинутих системах автономії, таких, наприклад, як автономія Аландських островів.

У законодавчих актах про автономію закріплено, які саме повноваження залишаються за центральною владою, а які передаються владі автономії. Інколи трапляються й компромісні варіанти: повноваження реалізуються центром та автономією спільно. Стратегічні повноваження, на зразок зовнішньої політики і безпеки залишаються в компетенції центру. Щоб уникнути протиріч поділу повноважень найкраще його зафіксувати окремим законодавчим актом, оскільки максимально точний опис розподілу компетенцій і повноважень між автономією і державою сприяє подальшому гармонійному співробітництву, запобігає конфліктам, які можуть виникнути від невизначеності такого розподілу. Етнотериторіальні автономії можуть мати й ширшу компетенцію, ніж задоволення культурних, мовних та інших етнокультурних прав населення, що проживає на їх територіях. Можлива передача більшої кількості економічних і соціальних питань у відання органів влади автономії, таких, наприклад, як охорона здоров'я і соціальне забезпечення або забезпечення зайнятості. Автономії можуть мати значні економічні привілеї. Держава може надавати юридичним особам, що представляють автономотворчу меншину (фондам, товариствам, освітнім і культурним установам), різні податкові пільги. Таким чином, може відбутися еволюція національно-територіальної автономії до національно-державної.

Резюмуючи, варто зазначити, що однією з найбільш дієвих складових процесу демократизації є децентралізація влади, яка знаходить свій вияв в регіоналізмі, федералізації, автономізації. Європа вже понад десятиліття дійшла висновку, що надмірно централізоване управління державою – неефективне. Територіальні громади більш дієво оптимізують управління, якщо отримують певний ступінь автономії у вирішенні своїх внутрішніх питань. Це шлях до формування територіальних автономій за регіональним принципом. В ідеалі, в майбутньому держави складатимуться лише з прообразів територіальних автономій – самоврядних регіонів. І це буде не просто адміністративний поділ, а надання регіонам високого рівня самостійності, на зразок того, який зараз мають класичні територіальні автономії світу, утворені внаслідок певних особливостей: економічних, етнічних, історичних, культурних, географічних.

Однак, з огляду на нашарування етнічного чинника на процес автономізації, сучасні держави з пересторогою ставляться до цього механізму захисту етносуб'єктів. Територіальні автономії, утворені за етнотериторіальним принципом можуть загрожувати територіальній цілісності держави, як засвідчив досвід Косово, Абхазії та Південної Осетії. Територіальна автономія може стати занадто дієвим механізмом захисту меншин у випадку компактного проживання меншини на цій території, а також зацікавлення потужних геополітичних сусідів у дезінтеграції держави. Як зазначає Р.Лапідот, «автономія – це різновид дифузії влади, для забезпечення цілісності держави в умовах поваги до різноманіття її населення; вона була успішною в окремих випадках та неуспішною в інших». Не надавши етнотериторіальній автономії регіону, в якому компактно проживає меншина, можна з таким же успіхом втратити його, як і надавши.

1. *Bernhardt R.* Federalism and Autonomy // Models of Autonomy. Ed.Dinstein Y. – New Brunswick, NJ: Transaction Press. – 1981. – P.26. 2. *Шульга Т.* Понятие автономии, ее виды и роль // Евреи евразии. – http://www.eajc.org/publish_print_r.php?id=30. 3. *Автономия* // Юридический словарь. – http://mirslouvrei.com/content_yur/ADMINISTRATIVNO-TERRITORIALNAJA-REGIONALNAJA-AVTONOMIJA-102.html. 4. *Данавэй В.* Этнические конфликты и диалектика сопротивления гегемонизму в эпоху перехода // Диалог. –http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=8897. 5. *Бушанський В.* Чи потрібна країні федералізація? // Віче. – <http://www.viche.info/journal/60/>. 6. *Национально-территориальная автономия* // Юридический словарь. – http://mirslouvrei.com/content_yur/AVTONOMIJA-NACIONALNO-TERRITORIALNAJA-26950.html. 7. *Национально-государственная автономия* // Юридический словарь. – http://mirslouvrei.com/content_yur/AVTONOMIJA-NACIONALNO-GOSUDARSTVENNAJA-26950.html. 8. *Конституція України* // Верховна Рада України. – <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.